

מזוזות עם תוספות מאגיות מגניזת קהיר¹

גידי בוהק

- א. מזוזה עם תוספות מאגיות; ב. עדויות נוספות מן הגניזה;
- ג. התוספות המאגיות במזוזות לאור ספרות הגאונים והראשונים;
- ד. סיכום ומסקנות.

בין הממצאים הרבים מגניזת קהיר יש כצפוי גם אוסף גדול של מזוזות עתיקות, אשר עם תום השימוש בהן הובאו לגניזה והמתינו בסבלנות לבואם של אספנים וחוקרים.² רובן המוחלט של המזוזות הידועות לי מן הגניזה הן מהסוג הנפוץ גם בימינו, והן מכילות בצד אחד של הקלף את הטקסט של 'שמע ישראל' (דברים ו, ד-ט) ו'והיה אם שמע' (דברים יא, יג-כא), ובצדו השני את המילה 'שדי', כשהיא כתובה בערך כשני ס"מ מהשוליים השמאליים וכארבעה ס"מ מהשוליים העליונים. חלק מן המזוזות מכיל בנוסף למילה 'שדי' גם את הצירוף הידוע 'כוזו במוכסו כוזו', היוצא מהשם 'י-ה-ו-ה אלהינו י-ה-ו-ה' בתזוזה של אות אחת באלפבית, והנכתב בשוליים העליונים של הוורסו, במרכז השורה, ובכיוון הפוך ב-180 מעלות לזה של המילה 'שדי' ושל המזוזה כולה.³ אולם יש

- 1 מוקדש בידידות ובהוקרה למרדכי עקיבא פרידמן, חוקר הגניזה וחוקר תולדות ההלכה, עם צאתו לגמלאות.
- 2 מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 635/08), והוא חלק ממחקר רחב יותר על הטקסטים המאגיים בגניזת קהיר.
- 3 כך, למשל, בקלסר T-S A 44, קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ספרתי שלושים ושש מזוזות, ביניהן עשר המכילות את התוספת 'כוזו במוכסו כוזו' והשאר ללא תוספות כלשהן. כפי שמסביר למשל 'מחזור ויטרי' סי' תקטו (מהד' הורוביץ, עמ' 649), תוספת 'כוזו במוכסו כוזו' ממוקמת כך שתהיה בדיוק מצדן השני של המילים 'י-ה-ו-ה אלהינו י-ה-ו-ה' שבשורה הראשונה של המזוזה. דומני, עם זאת, כי אין יסוד לקביעתו הנחרצת של ישראל תא-שמע (הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, נוסח מורחב, תל-אביב, 2001, עמ' 31 ועמ' 121 הע' 58) שמנהג כתיבת מילות 'כוזו במוכסו כוזו' במזוזה הוא ממוצא אשכנזי דווקא.

גם מזוונות עם תוספות בעלות גוון מאגי מובהק יותר, דבר המעיד על כך שבעליהן לא סמכו על הטקסט הרגיל של המזוזה והעדיפו לחזק את כוחו בעזרת שמות הוויה, שמות מלאכים וסימנים מאגיים שונים. תופעה זו ידועה לנו היטב מן הספרות הרבנית של ימי הביניים – שחלקה יוצאת בחריפות נגד הוספת תוספות כלשהן לטקסט של המזוזה וחלקה אינו רואה בכך כל פסול – ונידונה כבר רבות במחקר.⁴ עם זאת, דומני כי עד כה טרם פורסמו ונותחו מזוונות ימי-ביניים המעידות על קיומה בפועל של התופעה שאותה גינה הרמב"ם ושעליה התווכחו רבני אשכנז. בדברים שלהלן ברצוני לפיכך להדיר מזוזה אחת כזאת, ולהפנות אל שתי מזוונות נוספות ואל 'סידור מזוזה' עם תוספות שיש בהם כדי להאיר תופעה מעניינת זו. כל הטקסטים שלהלן מוצאים מגניזת קהיר, והם נמצאים כעת בשני אוספים שונים בקמברידג', אוסף טיילור-שכטר והאוסף של ווסטמינסטר קולג'; כולם אינם נושאים תאריך, והתאריכים המוצעים להלן מבוססים על ניתוחיה הפלאוגראפיים של ד"ר עדנה אנגל, ועל כך נתונה לה תודתי. אולם לפני שניגש אל הפרגמנטים עצמם ברצוני להדגיש שאינני מתיימר להציג כאן קורפוס מלא של מזוונות מאגיות מן הגניזה, שכן טרם עברתי על כל הפרגמנטים מגניזת קהיר, ואין לי כל ספק כי בעתיד תתגלנה מזוונות נוספות מסוג זה. כן ברצוני להדגיש כי אינני עוסק כאן בצדו השני של המטבע – השימוש הנפוץ בפסוקי 'שמע ישראל' ו'יהיה אם שמע' במאגיה היהודית לתקופותיה – אלא רק בכניסתם של חומרים מאגיים אל גוף המזוזה היהודית בימי הביניים.⁵ כמו כן אינני עוסק במרשמים מאגיים

4 V. Aptowitz, 'Les Noms de Dieu et des Anges dans la Mezouza,' *Revue des études juives*, 60 (1910), pp. 39-52 and 65 (1913), pp. 54-60; א' אפטוביצר, 'תקון מזוזה לפי בעלי הסוד', הצופה לחכמת ישראל, ב (תרע"ב), עמ' 102-100; הנ"ל, 'מספרות הגאונים', ספר-היובל לפרופסור שמואל קרויס, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 94-109 (בפרט עמ' 96-102); J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York, 1939 (repr. Philadelphia, 2004), pp. 147-152; מ' בר-אילן, 'כתיבת ספרי תורה, תפילין, מזוונות וקמיעות על עור צבי', בית מקרא, 30 (תשמ"ה), עמ' 375-381; E. M. Jansson, 'The Magic of the Mezuzah in Rabbinic Literature,' U. Haxen et al. (eds.), *Jewish Studies in a New Europe*, Copenhagen 1998, pp. 415-425; ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, חלק ב', ירושלים תשנ"א, עמ' קג-קו; ח' חלק, 'תשס"ז, עמ' צו-קכד.

5 השימוש המאגי בפסוקי 'שמע ישראל' מתועד ברציפות מן העת העתיקה ועד ימינו, וראו למשל הקמע מהתקופה הרומית מ-Halbtum שבאוסטריה, ובו 'שמע ישראל'

שונים ובהם אזכור של מזוזות – כגון ההוראה להניח קמע מסוים לצד המזוזה או במקומה, כנראה מתוך הנחה שהמזוזה עצמה איננה מספקת כדי להגן על הבית מפני שדים ומזיקים – אלא רק במזוזות רגילות שנוספו עליהן תוספות שונות מעבר ל'שמע' ול'היה אם שמע'.⁶

א. מזוזה עם תוספות מאגיות

המזוזה שאותה ברצוני לפרסם כאן לראשונה היא T-S AS 142.245.⁷ זו יריעת קלף בודדת, בצבע צהוב-חום, קרועה משני צידיה ומחוררת קמעא (תמונה מס' 1). גובהה 19.5-19.9 ס"מ, ורוחבה כעת 5.9-11.1 ס"מ. בשוליים העליונים יש רווח של 1.6 ס"מ, ובשוליים התחתונים רווח של כ-4 ס"מ. לפני הכתיבה שרטט המעתיק שורות ברוחב של כ-7 מילימטר ותלה את האותיות על השורות ששרטט. על רבות מהאותיות בטקסט הרגיל של המזוזה יש תגין, ואילו התוספות המאגיות מוקפות חלקן במסגרות, וחלקן מסומנות בקו מעליהן ולעתים גם מתחתיהן. להלן סימנתי זאת בעזרת קו תחתון. המזוזה ניתנת לתארוך למאות האחת-עשרה-שתיים-עשרה, וייתכן שהתוספות שבשוליים השמאליים לא נוספו בידי אותו מעתיק שכתב את המזוזה כולה.⁸

באותיות יווניות, שיידון בקרוב במאמר מפורט של חנן ואסתר אשל וארמין לנג, ונידון בקצרה על-ידי מ' בר-אשר, 'הפסוק "שמע ישראל" בתעתיק ליוונית בקמע קדום', אקדם, 36 (תשס"ח) עמ' 3-7, או קורות ההשבעה מבבל הסטאנית שפורסמו על-ידי D. Levene, "Heal O' Israel": A Pair of Duplicate Magic Bowls from the Pergamon Museum in Berlin, *Journal of Jewish Studies*, 54 (2003), pp. 104-121, או הקמע מהתקופה הביזנטית שפרסם É. Puech, 'Une amulette judéo-palestinienne bilingue en argent', *Meghillot*, 5-6 (2008), pp. 177-186.

6 להצבת קמעות ליד המזוזה או במקומה ראו למשל, בקמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S K 1.72: "קמיע זה תן בביתך עם המזוזה, לעולם לא יזיק לך לא אדם רע ולא עין רע". הוראות דומות נמצאו כנראה גם ב-T-S K 1.80, שפורסם על-ידי P. Schäfer & Sh. Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, I-III, Tübingen 1994-1999, vol. III, no. 73, אלא ששם נשתמרו רק המלים 'קמיע זה [ל]יד המזוזה...'. וראו גם D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, III, Berkeley 1967-1993, p. 226, על סופר השולח לאב הטרי קמע להגנת הרך הנולד ואיתו גם מזוזה.

7 לפרגמנט זה ראו שפר ושקד (לעיל הע' 6), כרך ב', עמ' 9, שמזהים אותו בטעות כקמע.

8 בתעתוק קטעי הגניזה השתמשתי בסימנים הבאים: [ ] קטע קרוע או חסר; ( ) קריאה מסופקת.

1	[שמע ישראל י]הוה אלהינו יהוה אחד ואהבת את	יה י]ה
2	[יהוה אלהי]ך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך והיו	]
3	[הד]ברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם	מיכאל ⁹ * ¹⁰]
4	[לב]ניך ודברת במ בשבתך בביתך ובלכתך בדרך	]
5	[וב]שכבך ובקומך וקשרתם לאות על ידך והיו לטטפת	גבריאל]
6	[בין] עיניך וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך	]
7	והיה אם שמע תשמעו אל מצותי אשר אנכי	א(כ)]
8	מצוה אתכם היום לאהבה את יהוה אלהיכם ולעבדו	י(ה)]
9	בכל לבבכם ובכל [נפ]שכם ונתתי מטר ארצכם בעתו	]
10	[יור]ה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך ונתתי	ע(ג)]
11	[עש]ב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת השמרו לכם	]
12	[פן] יפתה לבבכם וסרתם ועבד[תם אלהים אחרים	]
13	[והשתחוויתם להם וחרה א]ף יהוה בכם ועצר את	צדקיאל]
14	[השמים ולא יהיה מטר וה]אדמה לא תתן את יכולה	]
15	[ואבדתם מהרה מעל ה]ארץ הטבה אשר יהוה נתן לכם	והו יה]
16	[ושמתם את דברי א]לה על לבבכם ועל נפשכם וקשרתם	]
17	[אתם לאות על יד]כם והיו לטוטפת בין עיניכם ולמדתם	שרפיאל * ¹¹]
18	[אתם את בניכ]ם לדבר במ בשבתך בביתך ובלכתך	יהוה ישמרך]
19	[בדרך ובש]כבך ובקומך וכתבתם על מזוזות ביתך	שדי]
20	[ובשערי]ך למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה	רפאל * ¹²]
21	[אשר נש]בע יהוה לאבתיכם לתת להם כימי השמים	ענאל]
22	[על האר]ץ	

9 השם 'מיכאל' נכתב באלכסון, ומימין למקום כתיבתם של שאר שמות המלאכים, ונראה כי נוסף אחרי שהמגן דוד כבר היה במקומו.
 10 הצורה של מגן דוד מכסה את שורות 2 ו-3.
 11 רק השליש הימני התחתון של המגן דוד השתמר.
 12 רק הפינה הימנית ביותר של המגן דוד השתמרה.

מזוזות עם תוספות מאגיות מגניזת קהיר

תמונה מס' 1: מזווה עם תוספות מאגיות מגניזת קהיר (T-S AS 142.245).
נדפס ברשות ספריית האוניברסיטה, קמברידג'.

בצדו השני של הדף ניתן לקרוא רק את חצי האות ש' של המילה 'שדי', ונראה כי פרט לכך נותר צד זה ריק.

כפי שניתן לראות לעיל, מדובר במזוזה רגילה לחלוטין, למעט התוספות המאגיות בשוליה השמאליים,¹³ אותן ניתן לחלק לארבעה סוגים:

(1 שמות המלאכים, שסדרם, מלמעלה למטה: מיכאל, גבריאל, ע[זריאל],¹⁴ צדקיאל, שרפיאל, רפאל, ענאל. העובדה שיש שבעה מלאכים אמורה בוודאי להתאים לסדרם של ימי השבוע, כך שכל מלאך 'ממונה' על יום אחד, והמזוזה תספק הגנה כל ימות השבוע.¹⁵ רשימות כאלו של המלאכים הממונים על כל יום ויום נפוצות ביותר במאגיה היהודית (והנוצרית) בימי הביניים, אולם רשימת השמות והסדר המוצע כאן אינם ידועים לי מכל מקור אחר, והדבר זוקק עיון נוסף.¹⁶

(2 שמות הוויה, פרמוטציות של האותיות ו, ה, י, והשם 'שדי'. על כוחם המאגי של שמות האל אין צורך להרחיב, שהרי זו התופעה המובהקת ביותר של המאגיה היהודית לדורותיה, ושורשיה נעוצים עמוק במקרא (וראו למשל ויקרא כד, י-יא; מלכים ב ב, כד, ועוד). החל מתקופת התלמוד ואילך יש תיעוד רב ורציף של השימוש המאגי הנרחב בפרמוטציות של אותיות א, ה, ו, י, מנהג שנעשה בוודאי פופולארי במיוחד לאור תופעות דומות במאגיה ה'פגאנית' בשלהי העת העתיקה, ונעשה נפוץ עוד יותר בתקופות מאוחרות יותר גם בהשפעתן של תורות קבליות שונות.¹⁷

(3 ציטוט חלקי של פסוקי מקרא, ובמקרה זה של הפסוק בתהלים קכא, ז, 'ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך', אחד משלושה פסוקים שהיו חביבים ביותר על מוסיפי התוספות למזוזות, כפי שנראה בהמשך. עצם השימוש

13 כיוון ששוליה הימניים של המזוזה לא נשתמרו, ייתכן שגם בשוליים הימניים היו תוספות מאגיות, אולם ההשוואה ל-T-S NS 290.58, וכל הדיונים הרבניים בתוספות המזוזה המוכרים לי (המדברים תמיד על תוספות בסופי השורות), מראים שהדבר איננו סביר כלל.

14 להשלמה זו ראו להלן, בדיון במזוזות המקבילות מן הגניזה ומחוצה לה.

15 להסבר שונה ראו שפרבר (לעיל הערה 4), עמ' קא, הע' 18.

16 להתאמה בין המלאכים לכוכבי הלכת, ולכן גם לימות השבוע, ראו למשל טרכטנברג (לעיל הערה 4), עמ' 250-251.

17 ראו G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008, pp. 264-265, 306.

בפסוקי מקרא כדי לחזק את כוחה המאגי של המזוזה אין בו כדי להפגיע, שכן השימוש בפסוקים במאגיה היהודית לדורותיה הוא מן המפורסמות, ונידון כבר רבות במחקר, וגם השימוש בפסוקי 'שיר למעלות' לצרכים כאלו נפוץ ביותר.¹⁸

4) סימן של מגן דוד. כידוע, הכוכב בן ששת הקצוות המוכר לנו כיום כ'מגן דוד' לא החל את חייו כסמל יהודי דווקא, ובימי הביניים הוא מופיע (לצד הכוכב בן חמשת הקצוות) בעיקר כסמל מאגי בכתבי יד רבים של ספרות הכישוף הנוכרית והיהודית, ובשמו 'מגן דוד' לא נודע עדיין.¹⁹ בטקסטים המאגיים היהודיים של שלהי העת העתיקה (קערות ההשבעה הבבליות והקמעות הארץ-ישראליות) לא מתועד עדיין השימוש בסמל זה, אולם בספרות הכישוף היהודית מגניזת קהיר הוא נפוץ למדי.²⁰ לעיתים הוא מופיע בגניזה גם בהקשרים אחרים, כגון סימון בעלות על מוצרים שונים, או עיטור לכתובה, אולם אין ספק כי הוספתו במזוזות נובעת מן הכוח המאגי שיוחס לו בימי הביניים.²¹

כפי שנראה להלן, צירופים שונים של ארבעה סוגי תוספות אלו היו נפוצים גם במזוזות האחרות עם התוספות המאגיות המוכרות לנו מהגניזה או ידועות לנו מכתביהם של הפוסקים שהתווכחו על הלגיטימיות של פרקטיקות אלו. להלן נתאר בקצרה שתי מזוזות נוספות ו'סידור מזוזה' מן הגניזה, ונפנה

18 לשימוש בפסוקי מקרא במאגיה היהודית ראו טרכטנברג (לעיל הערה 4), עמ' 104-113; ש' לוי, 'שילוב פסוקי תנ"ך ודמויות תנ"כיות בטקסטים מאגיים מהגניזה הקהירית', עבודת מאסטר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז. לשימוש בתהלים קכא, ז, ראו למשל שפר ושקד (לעיל הערה 6), כרך א', מס' 19, שורות 30-31.

19 ראו ג' שלום, מגן-דוד: תולדותיו של סמל, נוסח מורחב הכולל השלמות מעיזבונו של המחבר בעריכת גלית חזן-רוקם, עין-חרוד תשס"ט. בעמ' 35-37 דן שלום במגיני דוד שבמזוזות הימי-ביניים, ומוסיף (בעמ' 36), 'וראיתי מזוזה כזאת בידי המאסף ר' אלקן אדלר ז"ל'. כלומר, באוספי הגניזה של ה- Jewish Theological Seminary בניו-יורק נמצאת לפחות מזוזה אחת עם תוספות מאגיות, אולם שלום איננו מציין את מספרה הקטלוגי, וטרם עלה בידי לגלותה.

20 ראו למשל שפר ושקד (לעיל הערה 6), כרך א', מס' 15, שורה 88, כרך ג', מס' 70.

21 לשימושים הלא-מאגיים בכוכב בעל שישה קצוות בעולמה של הגניזה ראו גויטיין (לעיל הע' 6), כרך א', עמ' 337, כרך ב', עמ' 551, הע' 16, כרך ג', עמ' 113, כרך ד', עמ' 199 ועמ' 418, הע' 353.

לבחינת דיוניהם של חכמי ימי הביניים שעסקו במותר ובאסור, או במצוי וברצוי, בכל הקשור לכתיבתן של מזוזות.

ב. עדויות נוספות מן הגניזה

מזוזה נוספת עם תוספות מאגיות, T-S NS 290.58, נזכרה בקטלוג של דייויס, והוא אף צירף תמונה שלה בסוף הקטלוג, ולפיכך נסתפק כאן בתיאור קצר.²² מדובר ביריעת קלף בודדת, בצבע צהוב-חום, מחוררת בכמה מקומות. גובהה 10 ס"מ ורוחבה 10.1-10.3 ס"מ. בשוליים העליונים אין כמעט רווח, ואילו בשוליים התחתונים יש רווח של סנטימטר אחד. אין שרטוט שורות, ורווח השורות וגובה האותיות אינם אחידים. על רבות מהאותיות בטקסט הרגיל של המזוזה יש תגין, ואילו התוספות המאגיות מוקפות כולן במסגרות. כתב-היד מצביע על המאה השתים-עשרה, ובמקרה זה אין כל ספק כי הן גוף המזוזה הן התוספות שבשוליה נכתבו בידי אותו מעתיק. הטקסט של המזוזה עצמה הוא הטקסט הרגיל, אלא שבשורתו האחרונה, מייד אחרי המלים 'על הארץ', הוסיף המעתיק את השם 'יה' שבע פעמים, ובעקבותיו ארבעה מגיני דויד, ואילו בשוליים השמאליים של המזוזה הוא הוסיף עשרה שמות, כולם מוקפים במסגרת. סדר השמות, מלמעלה למטה, הוא: [ ] יה, מיכאל, גבריאל, יה יה יה, עזריאל, צדקיא, יהון,²³ שרפיאל, רפאל, ענאל. בצדה האחורי של המזוזה כתובה המילה 'שדי' בלבד.

22 לדיון ראו: M. C. Davis, *Hebrew Bible Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections, II: Taylor-Schechter New Series and Westminster College, Cambridge 1980*, p. 335, וצילום שם, תמונה מס' 2 (רקטו בלבד). מזוזה זו הוזכרה בקצרה גם על-ידי S. Hopkins, *A Miscellany of Literary Pieces from the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1978, p. 78 n. 2, וגם על-ידי שפר ושקד (לעיל הערה 6), כרך ג', עמ' 178.

23 לשם זה ניתן להשוות את דבריו של החכם הקראי יהודה הדסי, אשכל הכפר, גוולוו 1836, עמ' צב ע"ג: 'ומלאכים שבעה לפני המזוזה נכתבים, מיכאל וגבריאל אכתריאל יה ה' צבאות עזריאל צדקיא יחון יה שרפיאל ה' ישמרך וסימן זה (הנקרא מגן דוד) כתוב בכל מלאך, ובסוף המזוזה ענאל שרפיאל צוריאל סנדלפון מיטטרון ה' הקטון ובכל מלאך ומלאך זה הסימן לך, וכו'.

ברור, אפוא, כי גם כאן אנו מוצאים את אותם שבעה מלאכים, ובאותו סדר, כמו בדוגמה הקודמת, וגם כאן אנו מוצאים לפחות שניים מבין שלושת המרכיבים האחרים שמצאנו במזוזה הראשונה – שמות הוויה ומגיני דוד.²⁴ מצד שני, ברור גם כי שתי המזוזות הללו אינן זהות לחלוטין, ושיש הבדלים בין התוספות הספציפיות – בראשונה נוספו התוספות רק בשולי הטקסט, ואילו בשנייה הן נוספו גם בשורתו האחרונה; בראשונה מגיני הדוד הופיעו בין שמות המלאכים וכאן הופיעו בתחתית המזוזה; בראשונה הופיע גם השם 'שדי' ובשנייה לא, וכו'. כלומר, בעוד שהטקסט של המזוזה עצמה עבר קודפינקציה הלכתית ברורה ונותר זהה בכל המזוזות (גם באלו עם התוספות המאגיות!), ובעוד התוספת של 'כוזו במוכסז כוזו' מופיעה תמיד באותו מקום ובאותה צורה בצדן האחורי של המזוזות בהן היא מצויה, הרי שהתוספות המאגיות לא היו זהות בכל המזוזות שבהן הופיעו, והיו נתונות כנראה לשיקול דעתו של המעתיק, ואולי גם להעדפותיו של הלקוח שעברו הוכנה המזוזה. על הדמיון והשוני בין התוספות המאגיות שנוספו למזוזות השונות ניתן ללמוד גם משני מקורות נוספים. האחד הוא מזוזה עם תוספות הנמצאת היום בווסטמינסטר קולג', שבקמברידג' ושמספרה Westminster Bibl. III, 47.²⁵ גם כאן מדובר ביריעת קלף, ברוחב 10.6 ס"מ ובגובה 13.1 ס"מ, במצב השתמרות טוב. הטקסט הוא הטקסט הרגיל של המזוזה, אלא שבשורתו האחרונה, אחרי המילים 'על הארץ', נוספו שבע פעמים השם 'יה' ועוד חמישה מגיני דוד, אולם ללא שמות מלאכים או תוספות אחרות בשוליים השמאליים של המזוזה. בצדו השני של הפרגמנט מופיעה המילה 'שדי' בלבד. כלומר, אנו רואים כאן תוספת הדומה מאוד למה שמצאנו בשורה האחרונה

24 גם המרכיב האחרון – השימוש בפסוקי מקרא – מופיע כנראה גם כאן, שכן הצורה 'יהון', שהייתה מוכרת ליהודה הדסי כ'יחון', נראית כשיבוש של ציטוט חלקי של ברכת כוהנים, 'אר יהוה פניו אליך ויחנך' (במדבר ו, כה), וייתכן שמעתיק המזוזה לא הבין את משמעותה המקורית של המילה שלפניו. השימוש המאגי בפסוקי ברכת כוהנים מתועד החל מסוף תקופת בית ראשון (ראו: G. Barkay, M. J. Lundberg, A. G. Vaughin and B. Zuckerman, 'The Amulets from Ketef Hinnom: A New Edition and Evaluation,' *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 334 (2004), pp. 41-71), ונפוץ ביותר במאגיה היהודית לדורותיה.

25 פרגמנט זה מתואר בקצרה על-ידי דייוויס (לעיל הערה 22), עמ' 391, ועל-ידי א' הורביץ, קטלוג קטעי גניזת קהיר בספריית ווסטמינסטר קולג', קמברידג', ניו-יורק תשס"ו, עמ' 16.

של T-S NS 290.58, אולם ללא כל תוספות אחרות בשוליים השמאליים של המזוזה.

מקור נוסף שממנו ניתן ללמוד על התוספות שנוספו למזוזות הוא T-S A45.24, שהוא חלק מקודקס ובו אוסף של טקסטים שונים, כולל האלפאביתא דבן סירא, הברייתא דמלאכת המשכן, סדר עולם רבה ועוד.²⁶ בעמודים 5-6 א מופיע טקסט המזוזה בסופו כ'סידור מזוזה' (מהכותרת שבראשו נשתמר רק הצירוף '] זה' שבסוף הכותרת), ובו נוסח של המזוזה כסידורה הרגיל, בתוספת של שמות מלאכים, ואולי גם תוספות נוספות, בשוליה השמאליים. למרבה הצער מצב ההשתמרות של הדפים עגום ביותר, אולם ניתן לראות כי בשולי השורה המסתיימת ב'ושננתם' הייתה כתובה מילה נוספת (ייתכן שחלק האות שנשמר הוא הפינה העליונה של ה-מ' של 'מיכאל'), ואילו בשורה המסתיימת ב'ולעבדו' ניתן לראות בשוליים השמאליים את שם המלאך 'עזר[אל]', ובשורה המסתיימת ב'השמרו לכם' מופיע בשוליים השמאליים שם המלאך 'צדקיאל' ולאחריו שני עגולים קטנים. השורות הבאות השתמרו באופן חלקי ביותר, וללא שוליהן השמאליים, ולכן לא ניתן לדעת אם כללו תוספות כלשהן. כלומר, ניתן לשער שגם כאן הייתה הסדרה המלאה של שבעת המלאכים, ואולי גם תוספות אחרות, אולם ייתכן גם שבגרסה זו הופיעו פחות תוספות מאגיות מאשר במזוזות שבחנו לעיל. כתב היד ניתן לתארוך למאה העשירית, ולפיכך זהו קטע הגניזה הקדום ביותר שבידינו המעיד על מנהג הוספת התוספות למזוזות, ומכיוון שכאן אין מדובר במזוזה ממש, אלא בהוראות לייצור מזוזה שכזו, ברור כי הפרקטיקה הזו הייתה מוכרת ונפוצה למדי בעולמה של הגניזה כבר במאה העשירית.

ג. התוספות המאגיות במזוזות לאור ספרות הגאונים והראשונים

עד כה ראינו שלוש מזוזות מן הגניזה עם תוספות מאגיות שונות, וכן גם 'סידור מזוזה' ובו נוסח של כתב מזוזה עם תוספות כאלו. אולם תופעת המזוזות עם התוספות המאגיות ידועה במחקר זה זמן רב, שכן המנהג של

26 לתיאור של פרגמנט זה ראו: הופקינס (לעיל הערה 22) עמ' 78, והצילומים בעמ' 79-95. הקטע הנידון כאן מצולם בעמ' 84 ו-86.

הוספת שמות מלאכים וסימנים מאגיים שונים למזוזה נידון רבות על-ידי פוסקי ההלכה של ימי-הביניים, והיה שרוי במחלוקת עזה. ידועה ביותר היא דעתו של הרמב"ם בנושא זה:

מנהג פשוט שכותבין על המזוזה מבחוץ, כנגד הריוח שבין פרשה לפרשה, שדי, ואין בזה הפסד לפי שהוא מבחוץ. אבל אלו שכותבין בה מבפנים שמות המלאכים, או שמות קדושים, או פסוק, או חותמות – הרי הן בכלל מי שאין לו חלק לעולם הבא. שאלו הטיפשים לא די להן שביטלו המצוה; אלא שעושיין מצוה גדולה, שהיא ייחוד שמו של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו, כאילו הוא קמיע להנחת עצמן, כמו שעלה על ליבם הסכל שזה דבר המהנה בהבלי העולם.²⁷

בבואנו לבחון את דבריו של הרמב"ם לאור הממצאים שסקרנו לעיל, עולה מיד כי הכיר היטב את סוג התוספות בהן נתקלנו, אולם יש כמה הבדלים בין דבריו לבין ממצאי הגניזה. ראשית, הוא מקבל את הלגיטימיות של כתיבת 'שדי' מצדה האחורי של המזוזה, אולם איננו מזכיר כלל את המנהג של כתיבת 'כוזו במוכסז כוזו' באותו הצד. ואילו בצדה העיקרי של המזוזה הוא מונה ארבעה סוגי תוספות – שמות מלאכים, שמות קדושים, פסוקי מקרא, ו'חותמות' – כלומר, בדיוק אותן התוספות שבהן נתקלנו לעיל. בהקשר זה כדאי לציין שבעולמו של הרמב"ם המונח 'חותמות' משמש לא רק לציורים מסוג המגן דוד בו נתקלנו במזוזות מן הגניזה, או לשמות הוויה הנתפסים כ'חותמותיו' של האל, אלא גם לסימנים המאגיים המוכרים במחקר כ'כרקטרס' (characteres), והנראים כמעין אותיות בשפות שונות עם עיגולים קטנים בקצותיהם, סימנים המוכרים בספרות המאגית היהודית גם כ'חותמות' או 'חותמות של מלאכים'.²⁸ בין המזוזות מן הגניזה לא מצאנו

27 משנה תורה, הלכות מזוזה פ"ה ה"ד. לדיונים מפורטים ביחסו של הרמב"ם לקמעות ולכשפים ראו א' רביצקי, 'הרמב"ם ותלמידיו על מגיה לשונית ו"שגוען כותבי הקמעות"', א' שגיא ונ' אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, תל-אביב עמ' 431-458; Y. Harari, 'Leadership, Authority, and the "Other" in the Debate over Magic from the Karaites to Maimonides,' *The Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry*, 1 (2007), pp. 79-101; מ' הלברטל, הרמב"ם: רבי משה בן מיימון, ירושלים תשס"ט, עמ' 189-194.

28 וראו דיוניהם המפורטים בנושא זה של מ' כשר וד' שפרבר, הנזכרים בהערה 4 לעיל,

עדיין עדות לשימוש בסימנים מאגיים אלה (הנפוצים מאוד בטקסטים המאגיים היהודיים, כולל אלו שבגניזה), אולם הימצאותם במזוזות עם תוספות מאגיות מוכחת בעליל מדיוניהם של חכמי אשכנז במזוזות עם תוספות, כפי שנראה להלן. למיטב הבנתי, העדרותן של ה'כרקטרס' מהמזוזות המאגיות מן הגניזה היא בגדר מקרה בלבד, וייתכן בהחלט שבעתיד תתגלנה בגניזה גם מזוזות כאלו.²⁹

עדות נוספת, ומוקדמת בהרבה, לתוספות שנוספו למזוזות מצוי בספר 'הלכות גדולות' שמתקופת הגאונים, ובו 'סידור מזוזה' הכולל תוספות של שלושה מלאכים (מיכאל, גבריאל, רפאל) ומספר סימנים מאגיים, כולל מגיני דוד.³⁰ העובדה שמדובר כאן בתוספות מורכבות פחות מאלו של המזוזות המאוחרות יותר מעלה כמובן את האפשרות שהתפתחותן של התוספות הללו הייתה הדרגתית ומצטברת, וייתכן אפילו שגם ב'סידור מזוזה' מן המאה העשירית שנמצא בגניזה בו דנו לעיל, הופיעו עדיין רק שלושה שמות מלאכים (אך לא אותם שמות כמו ב'הלכות גדולות'!), ולא הופיעו עדיין פסוקי מקרא ושמות הוויה, אולם קשה מאוד לקבוע מסמרות בעניין. בנוסף לכך, קטע המיוחס לתשובות הגאונים שפרסם אפטוביצר מכיל תאור מפורט של כתיבת המזוזה, ובו תוספות של שמות הוויה, שבעה מלאכים (מיכאל, גבריאל, עזריאל, צדקאל, רפאל, עניאל, רפאל [!]) ועשרה 'חותמות' (אותם אין אפטוביצר מדפיס, בוודאי מסיבות טכניות), וממילא נמצאו למדים שכבר בימי הגאונים היה יותר מאוסף אחד של תוספות שנוספו למזוזה.³¹

עדויות נוספות לתוספות שהיו נפוצות על גבי המזוזות בקרב יהודי המזרח בימי הביניים ניתן למצוא ב'אשכל הכפר', של החכם הקראי בן המאה

ודיונו של ג' שלום, הנזכר בהערה 19 לעיל. לשימוש במונח 'חותמות' כדי לציין 'כרקטרס' ראו למשל כתב-יד ניו-יורק, הספרייה הציבורית 190 (לשעבר ששון 56; מס' F9347 במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים) עמ' 193 (מאה חמש-עשרה): 'יכתוב אלו החותמות בקלף צבי... ואלו הם (כרקטרס)'.

29 על הפופולאריות הרבה של הכרקטרס במאגיה היהודית של שלהי העת העתיקה וימי הביניים עמדתי גם בספרי (לעיל הערה 17), בעיקר בעמ' 250-251, 270-274.

30 ראו: ספר הלכות גדולות, הלכות מזוזה (מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב-תשל"ז), כרך א' עמ' 501.

31 א' אפטוביצר, (לעיל הערה 4), עמ' 97, 100-101. וראו ספר ראבי"ה, מנחות סי' א' קנ (מהדורת דבליצקי, בני-ברק תשל"ו, עמ' רלא-רלב) והפקסימיליות בעמ' רעג-רעה.

השתיים-עשרה יהודה בן אליהו הדסי, התוקף את הרבנים על סטייתם ממצוות התורה, ונראה כי הכיר כמה מנהגים שונים בעניין זה.³² ובשעה שאנו עוזבים את עולמם של יהודי המזרח ופונים אל עולמם של רבני אשכנז מתרבות העדויות לתופעת המזוזות בעלות התוספות המאגיות, וגם כאן בולטת העובדה כי במקומות רבים נמצא קבלה, ואף אימוץ מלא, של תופעה זו. כך למשל ב'מחזור ויטרי' מופיעות ההוראות הבאות לגבי הוספת תוספות לנוסח המזוזה הרגיל:

ויש לדקדק שהכ"ד שמות, והי"ב מלאכים, וכ"ד חותמותיהן שיהו מופלגין בגיליון בסוף השיטה. וכן השלש מקראות הכתובין למטה³³ – שלא יהו מובלעין ומעורבין בתוך השיטות שלה, לפי שאינם מעיקר מצות המזוזה.³⁴

כלומר, ר' שמחה בן שמואל מבדיל היטב בין המזוזה לבין התוספות למזוזה, אך איננו מגלה כל התנגדות להוספת תוספות אלו, ובלבד שתהיינה מופרשות מגוף המזוזה עצמה ונתונות בסופי השורות. גישה זו תואמת היטב את מה שראינו במזוזות מן הגניזה, למעט העובדה שבחלקן באות התוספות גם בסוף השורה האחרונה, מייד אחרי המילים 'על הארץ'. ואילו לגבי אופיין של התוספות עצמן מדבר ר' שמחה כאילו ידוע לכל שהתוספות כוללות עשרים וארבעה שמות (שמות הווייה), שנים עשר מלאכים, עשרים וארבעה חותמות של מלאכים ושלושה פסוקים, ואיננו רואה צורך לפרט מעבר לכך. אם נשווה את דבריו למה שמצאנו במזוזות מן הגניזה, נראה כי הפרטים שונים – כאן שנים עשר מלאכים, שם שבעה, כאן עשרים וארבעה חותמות, שם מספר לא קבוע של מגיני דוד, וכולי – אולם סוגי התוספות דומים, וברור כי גם בין יהודי המזרח גם בין יהודי אשכנז היו מי שנהגו להוסיף למזוזותיהם שמות הווייה, שמות מלאכים, שברי פסוקים וסימנים מאגיים, אלא שנוסחן המדויק של התוספות לא נתקבע מעולם. למרבה הצער, אין בידינו הרבה מזוזות

32 בנוסף לדבריו שצוטטו לעיל (הערה 23), ראו: אשכל הכפר, שם, קלו ע"א.

33 לזהותם של שלושת הפסוקים, תהלים קכא, ה, ז, ו-ח, ראו המקורות שהביא שפרבר (לעיל הע' 4), בעמ' קג-קד. מעניין לציין שתהלים קכא, ה מצוטט כבר בסוגיה התלמודית על המזוזה (בבלי, מנחות לג ע"ב), דבר שהקל אולי על כניסתו לגוף המזוזה עצמה.

34 מחזור ויטרי סי' תקטו (מהדורת הורוויץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' 648-649).

אשכנזיות מימי-הביניים, אולם ברור למדי כי אילו היו בדינו היינו מגלים בחלקן תוספות הרמות למדי למה שמצאנו בגניזה.³⁵ גם מן המקורות האשכנזיים האחרים העוסקים בתוספות למזוזה עולה תמונה דומה. כך, למשל, כותב ר' אליעזר ממץ ב'ספר יראים', לאחר שסיכם את הלכות כתיבת המזוזה הרגילה:

ולבר ההלכות של מסכת מנחות האמורות במזוזה (=בבלי, מנחות לא ע"ב-לד ע"א) הורגלו העולם לתוספת שמירת הבית לכתוב בסוף השורות חותמות ושמות של מלאכים, ואינם עכובא ואף לא מצוה, אלא תוספת שמירה. וזו צורת המזוזה וחותמיה...³⁶

ר' אליעזר ממשיך ומפרט את התוספות השונות שיש להוסיף למזוזה, ומסביר בדיוק איזו תוספת תבוא בסוף כל שורה ושורה, וגם כאן ניתן לראות כי התוספות באות בסופי השורות ובנפרד מגוף המזוזה, וכוללות את שמות שבעת המלאכים בסדר המוכר לנו כבר (מיכאל, גבריאל, עזריאל, צדקאל, שרפיאל, רפאל, ענאל), שמות הוויה (יה יה יה), כרקטרס, וצורות שתועתקו במהדורות הדפוס של 'ספר יראים' כזוגות של האותיות 'ס' או 'ס', המקבילות כנראה לרצף של שני עגולים קטנים בו נתקלנו ב-T-S A45.24. כלומר, המזוזה המוצעת כאן על-ידי רב אשכנזי בן המאה השתי-עשרה דומה ביותר לממצאים מגניזת קהיר אותם סקרנו לעיל, וההבדלים בינה לבינם (כגון העדרם של פסוקי מקרא מן המזוזה ב'ספר יראים', או העדרם של מגיני דוד, או הימצאותם של כרקטרס) אינם עולים בהרבה על ההבדלים בין מזוזות הגניזה לבין עצמן, או בין המזוזה שמציע 'ספר יראים' וזו המוכרת ל'מחזור ויטרי'.

גם מן המקורות האשכנזיים האחרים שבידינו ניתן לראות עד כמה הייתה הוספת התוספות למזוזה תופעה נפוצה, ועד כמה היו התוספות עצמן שונות במקצת מכותב אחד למשנהו. בסידור רש"י מצוינים רק שלושה מלאכים – מיכאל, גבריאל, ו[עזריאל] – המתווספים לנוסח המזוזה הרגיל (כמו ב'סידור

35 למיטב ידיעתי, ועל-פי מידע שקיבלתי מ-Andreas Lenhardt, בין כתבי היד שנתגלו ב'גניזת אירופה' טרם נתגלו מזוזות עם תוספות מאגיות.

36 ספר יראים ס' ת'. לשחזור המזוזה המתוארת בהמשך הפסקה ראו מאמרו הצרפתי של אפטוביצר (לעיל הערה 4), עמ' 51.

מזוזה מן הגניזה' וב'הלכות גדולות', אבל לא אותם המלאכים!), ואילו בספר 'הפרדס' מובאות שתי נוסחאות שונות לתוספות למזוזה, שבאחת מהן שמות שבעת המלאכים עם סימנים מאגיים, ובשנייה (המיוחסת לר' יהודה החסיד) מופיע השם 'יה' כתשע פעמים ולצדו גם סימנים מאגיים, אבל ללא שמות המלאכים.³⁷ ואם נעבור ממהדורות הדפוס אל כתבי-היד האשכנזיים של המאות השלש-עשרה-חמש-עשרה נמצא עוד ערב-רב של טופסי-מזוזה עם תוספות מן הסוגים שבחנו לעיל.³⁸ לאור כל זאת, דומני כי ניתן, מצד אחד, להוסיף את הדוגמאות שאספנו לעיל, של מזוזות עם תוספות ושל 'סידור מזוזה' עם תוספות, לדוגמאות שאספו אפטוביצר ושפרבר, אשר התבססו על מה שמצאו בתאוריהם של רבני ימי-הביניים אודות התוספות המוכרות להם ו/או המקובלות עליהם כתוספות לגיטימיות. מצד שני, דומני גם כי יש לדחות את נסיונותיו של אפטוביצר למיין את הדוגמאות שמצא לפי חלוקה אזורית, ולהפריד בין תוספות 'נוסח בבל או ארץ ישראל', 'נוסח צרפת', 'נוסח גרמניה' ו'נוסח ארץ ישראל', שכן נראה כי הבסיס להבדלים בין המזוזות השונות לא היה רגיונאלי, ואפילו לא כרונולוגי, אלא פרסונאלי בלבד. סוגי התוספות היו מוגבלים למדי, אולם ההחלטה מה להוסיף ומה לא הייתה נתונה כנראה לשיקול דעתו של יוצר המזוזה או של מי שהשתמש בה, ולא נתקבעה בצורות שונות באזורים שונים, או התפתחה בצורה לינארית מתוספות מועטות ופשוטות יחסית לתוספות מרובות יותר ומורכבות יותר.

37 ראו: סדור רש"י, סי' תנה (מהדורת בובר, בני ברק תשנ"ט), עמ' 231; ספר הפרדס, סדר מזוזה כתיקון סופרים (מהדורת עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד), עמ' כו.

38 ראו למשל כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה ADD. 667.1 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F31493, כתיבה אשכנזית, מאות שלש-עשרה-ארבע-עשרה), 180ב' (מזוזה עם תוספות, כתובה במלואה); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, 8114.9 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F11305, כתיבה אשכנזית, מאות ארבע-עשרה-חמש-עשרה), צ ע"א-צא ע"ב ('מזוזה ירושלמית מועתקת מספר אחד מסדר תפילות צרפתים', ובה שבע שורות עם שמות מלאכים בסופן, ולאחריה מזוזה של כ"ב שורות עם תוספות רבות בסופיהן).

ד. סיכום ומסקנות

בדברים שלעיל בדקנו שלוש מזוזות ו'סידור מזוזה' אחד, שבכולן נוספו שמות וסימנים מעבר לנוסח המזוזה הרגיל, במטרה להגביר את כוחן בהגנת הפתחים עליהם נקבעו. כל המזוזות שבחנו מקורן בגניזת קהיר, וכולן כנראה מוקדמות לימיו של הרמב"ם או בנות עצם ימיו ממש. אולם אין לי כל ספק כי בעתיד תתגלנה בגניזה מזוזות נוספות עם תוספות כאלו, ורק כשיהיה בידינו אוסף גדול דיו נוכל לקבוע האם התנגדותו הנחרצת של הרמב"ם למנהג זה סייעה בהכרתתו מקרבם של יהודי מצרים, או שאלו המשיכו להוסיף תוספות למזוזות גם אחרי שהנשר הגדול אמר את דברו. על כך שבקרב יהודי אשכנז המשיך מנהג זה להתקיים גם אחרי זמנו של הרמב"ם אין כל עוררין, אולם דווקא משם לא נשתמרו בידינו המזוזות עצמן, ועלינו להסתפק בתיאוריהם של פוסקי ההלכה הדנים במנהג זה. אולם שילוב של שני סוגי המקורות הללו מעלה שתי מסקנות חשובות. מצד אחד, ברור כי התוספות למזוזות לא עברו קודפיפיקציה הלכתית, כנראה מכיון שהיו בלתי-מקראיות ובלתי-תלמודיות בעליל, ולכן גם שנויות במחלוקת ובלתי ניתנות לקיבוע הלכתי מלא. מצד שני, ברור גם כי יש מעין 'גרעין משותף' לכל הווריאציות, כנראה מכיון שלא היו פרי יוזמתם הפרטית של בעלי כשפים למיניהם, אלא מעשה ידיהם של סופרי סת"ם וחכמים, שהלכו בעקבות הוראות שמצאו בכתבים כגון 'סידור המזוזה' מן הגניזה או הספרות ההלכתית הגאונית והאשכנזית שסקרנו לעיל. עובדה זו מתבטאת גם בכך שאף אחת מן המזוזות שמצאנו איננה משנה ולו במעט את נוסח המזוזה הרגיל, וגם בכך שהתוספות דומות למדי בכל המזוזות המאגיות שסקרנו, גם אם הן שונות בפרטיהן ממזוזה אחת לרעותה. ברור כי למרות התנגדויותיהם של חכמים מסוימים לעצם התופעה של הוספת תוספות למזוזה, לא היה כאן כל מהלך חריג או חתרני, אלא מעשה מקובל למדי שאף זכה להצדקה או לתמיכה מצד רבנים חשובים. בניגוד לספרות הכישוף היהודית, שחלקים ממנה נוטים לעיתים להתנגשות ישירה עם עולמה של ההלכה הרבנית (כגון העיסוק בחומרים טמאים ובפרקטיקות אסורות, או השאיפה למטרות הרסניות כגון כיבושים ארוטיים או רצח יריבים), המזוזות ה'משופרות' לא נתפסו כסותרות את עולמה של ההלכה. זו גם הסיבה מדוע

בניגוד לעולמה של ספרות הכישוף היהודית, בה ניתן לראות ערב-רב של טכניקות מאגיות שונות ומשונות וחופש פעולה נרחב של בעלי הכשפים, התוספות למזוזות הן בעלות אופי אחיד למדי ונוטות לחזור על עצמן. דומה כי כאן אנו נמצאים בתחום הביניים שבין עולמה של ההלכה היהודית, הנוטה ל'משטר' כל פעילות ולהגביל אותה בנוסחאות ובדגמים שנקבעו מראש, לבין עולמה של המאגיה היהודית, בה חופש הפעולה גדול בהרבה והגיוון בין תוצריהם של בעלי כשפים שונים רב למדי. לכן, לדעתי, ניתן לראות במזוזות אלו 'מזוזות עם תוספות מאגיות' ולא 'מזוזות מאגיות' או קמעות בעלמא, וניתן לראות בהן דוגמה נוספת לכניסתם של חומרים מאגיים אל לב ליבה של העשייה ההלכתית בתקופות שונות. במקרה זה אנו עוסקים בפרקטיקה אשר החלה בתקופת הגאונים ואשר זכתה לפופולאריות מסוימת בימי הביניים אך נעלמה מאז מתוך עולמה של היהדות הרבנית, כנראה בעקבות התנגדותם העזה של הרמב"ם וממשיכי דרכו. במקרים אחרים ניתן להבחין בפרקטיקות מאגיות שנשתקעו בתוך עולמה של ההלכה היהודית ונשארו בה עד עצם היום הזה, בין משום שלא אובחנו ככאלה על-ידי מתנגדיה של תרבות הכישוף היהודית, בין משום שהיו כה נפוצות ואהובות עד שלא הייתה כל דרך לעוקרן מליבותיהם של היהודים, ולכן גם מליבה של היהדות.